

KLASSIK IQTISODIY MAKTABGA MUQOBIL G'OYALARNING MOHIYATI

Haliqova Lola
SamISI professori

Mustafoyeva Umida
SamISI IRB-123 guruh talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Klassik iqtisodiy maktab paydo bo'lishining tarixiy shart-sharoitlari va uning tavsifi, Marksizm vujudga kelishining tarixiy shart sharoitlari, K.Marks va F.Engels iqtisodiy g'oyalarining mohiyati, V.Leninning socialistik jamiyat iqtisodiyoti to'g'risidagi g'oyalari, Markscha iqtisodiy g'oyalarning tarixiy taqdiri haqida to'liq ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Marksning jamiyat rivoji munosabati; qo'shimcha qiymat nazariyasi; asosiy va aylanma kapital; kapitalning organik tuzilishi; aholining absolyut va nisbiy qashshoqlashuvi; Monopolistik kapitalizm; "xarbiy kommunizm"; Yangi iqtisodiy siyosat.

Merkantilizmning yemirilishi va klassik siyosiy iqtisod maktabining paydo bo'lishi (Angliyada) XVII asrga to'g'ri keladi. XVI asming o'rtalarida boshlangan manufaktura davri XVII asrga kelib sanoatning ayrim tarmoqlarining rivojlanishiga olib keldi. Ayni paytda qishloq xo'jaligida ham kapitalizm rivojlana boshladi. Buyuk Britaniya dunyoda iqtisodiyoti eng rivojlangan mamlakatga aylandi. XVIII asrga kelib bu yerda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari faqat savdoda emas, balki sanoat va qishloq xo'jaligida ham g'alaba qozondi. Bu jarayon mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga yo'l ochib berdi. Ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga imkoniyat, tadbirkorlar tashabbusiga erkinlik berishga harakat qilgan kapitalistik tuzumning afzalliklarini nazariy jihatdan asoslab beradigan iqtisodiy ta'limotlar endi taqozo etila boshladi.

Demak, bu davrga kelib iqtisodiy ta'limotlarni rivojlantirish uchun, ya'ni iqtisodiyotni obyektiv tahlil qilish uchun qulay sharoit yaratildi. Mana shu sharoitda yashab ijod qilgan U.Petti, A.Smit, D.Rikardo, F.Kene va klassik siyosiy iqtisod maktabining boshqa vakillari iqtisodiyotni ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qildilar. Haqiqatan ham mazkur davr yangi klassik siyosiy iqtisod maktabining boshlanganini bildiradi. Uning klassik, deb atalishining asosiy sababi eng avvalo, uning ko'plab nazariy va metodologik qoidalari chinakam ilmiy bo'lib, ular zamonaviy iqtisodiy nazariya asosini tashkil etishidir. Aynan klassik siyosiy iqtisod vakillari tufayli iqtisodiy nazariya ilmiy fan maqomiga ega bo'ldi. Angliyada klassik siyosiy iqtisod maktabining dastlabki vakili U.Petti bo'lsa, Fransiya - P.Buagilber, F.Kene, A.Tyurgo hisoblanadi. Keyinchalik, bu maktab ta'limoti A.Smit, Rikardo J.B. Sey, T.Maltus tomonidan rivojlantirildi va J.S. Mill, K.Marks tomonidan yakunlandi. Ularni biz keyingi mavzularda ko'rib chiqamiz.

Iqtisodiyotning klassik davri yuz yildan ziyodroq vaqt mobaynida ilgari surilgan iqtisodiy g'oyalarni qamrab oladi, bu asosan Britaniyalik yirik hissadorlar va uning faoliyat yo'nalishiga to'g'ri kelgan. Klassik maktabning uch yirik traktatlari: Adam Smit tomonidan yozilgan "Xalqlar boyligining tabiati" asari, David Rikardo muallifligidagi "Soliq va siyosiy iqtisodiyotning asosiy qonun-qoidalari" asari hamda "Siyosiy qonun-qoidalar (prinsiplari)" nomli asarlaridir. Shuningdek, Rikardo - doning kitobi chop etilgandan so'ng qisqa fursatlarda bir qator neoklassik nazariyaning kichik ko'rinishlari paydo bo'ldi.

Jon Styuart Mil klassik davming oxirini izohlashga urindi, biroq u klassik qoidalarining ba'zilarini yoqlamagan. (Smit, Rikardo va J.S.Millar tomonidan 1776-yildan 19-asming so'ngiga qadar iqtisodiy nazariyalar boshqarib turilgan Smit 1776-yildan deyarli 1820-yilgacha, Rikardo 1820-yildan deyarli 1850-yillargacha, J.S.Mil esa 1850-yillardan 1890 yillarga qadar).

Ikki yangi iqtisodchi olimlar T.Maltus va K.Marksning ba'zi jihatlari klassik yo'nalishda bo'lsada, ular klassik iqtisodiy maktab tarafdorlari emas, balki tanqidchilar sifatida ko'zga ko'rinadi. Tomas Maltusning "Nufus nazariyasi" klassik nazariya bilan bog'liq, biroq Maltus nazariyalarida mulkdorlar sinfining o'rni va mohiyati hamda uning makroiqtisodiy aspektlari tahlilida ortodoksal klassik an'analar ta'limoti ilgari suriladi. Maltusning "Nufus nazariyasi" klassik iqtisod vakillari bahs-munozaralariga asos bo'ldi, biroq Maltus va Rikardo o'rtasidagi mehnat resurslarini avtomatik tarzda to'la bandlikka erishishi to'g'risidagi bahsli munozarani alohida tahlil qilib chiqamiz. Karl Marks klassik iqtisodiyotdan ba'zi elementlarni chiqarib tashladi, turli xil istiqbolli va birqancha yangi tahliliy tushunchalar kiritdi va klassik nazariyaga mutlaqo teskari xulosalar taqdim etdi.

Biz iqtisodiy tizim elementlarining o'zaro bog'liqligini tushuna boshlash holatlarini keyinchalik merkantilistlar va hattoki, fiziokratlar yozishmalarida kuzatdik.

Sxalastiklar", fiziokratlar va merkantilistlarning iqtisodiy g'oyalari klassik iqtisodchilar tomonidan ko'proq yoki kamroq birlashtirilgan tizimlarga ajratilgan. Ularning merkantilist g'oyalaridan eng asosiy farqi iqtisodiy kuchlarning tabiiy ishlashidan oqib keluvchi natijalarga ularning ijobiy munosabatlaridir. Ko'pchilik (asosiy) uyg'un iqtisodiy tizimning klassik ko'rinishi merkantilist va skalasfiklar e'tiqodidan keskin farq qiladi; ularning e'tiqodiga ko'ra ixtiloflar intervensiya (davlatning ichki ishlariga aralashuvi) yoki cheklovlar bilan xarakterlanadi.

Bozorlar boshqaruviga sangvinik (optimistik) qarash uning turli aspektlari va tarmoqlanishlari mumtoz g'oyalarning asosiy o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Bozorlarning bir-biriga bog'liq tanqisligi sabab kelib chiqadigan ixtiloflarni mos ravishda yechimini topa oladigan qarash(nazariya) ilk bor Fransiyalik fiziokratlar tomonidan olg'a surilgan. Fiziokratlar fikriga ko'ra davlat hokimiyati hukumat nazoratisiz ish olib borishga ruxsat berish siyosati — iqtisodiyotga aralashmaslik haqida umumiy qonunlar qabul qilishi kerak edi. Sxolastlar bu holat cherkov uchun iqtisodiy faoliyatni va madaniyatni boshqarishda, tartibga solishda qo'l keladi, deb hisoblashsa, merkantilistlar hukumat aralashuvi muhimligini yoqlaydi, klassiklar esa fiziokratlar singari erkin, (har qanday) boshqaruvlarsiz bozorlarni, maksimum alohidalashga ozodlik tarafdori edilar.Ular ozodlik biznesga juda yaxshi ta'sir ko'rsatishiga ishonardi. Erkinlik, ayniqsa iqtisodiy erkinlik sharoitida, iqtisodiyot ko'p funksionalni bajara olishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy shaxslar va biznes sohadagilarning tasdiqlashlaricha savdo hokimiyat aralashuvlaridan xoli bo'lishi kerak. Klassiklar esa siyosiy va iqtisodiy ozodlik ajralmas va bir-birini to'ldirib turadi, deb ta'kidlashgan. Garchi klassiklar o'zlarining ilk qarashlarida iqtisodiy jarayonlarni uyg'un holda ishlashini targ'ib qilsalarda, ular jamiyatdagi yer-mulk egalari va iqtisodiy o'sish va o'zgarishdan foyda oluvchi va shuni yoqlovchilar o'rtasidagi ixtiloflardan juda yaxshi xabardor edilar. Kapitalizmning yakuniy tendensiyalari Smit va Rikardo tomonidan ko'rib chiqilgan bo'lib, ular shu qadar mos bo'lmagan natijaga olib keldiki, bundan iqtisodiyot samarasiz ilm, deb atalishiga olib keldi. Maltus aholi nazariyasi masalasini ko'tarib, iqtisodiyot o'zaro tenglik tabiati muammosini ham o'rta qo'ydi.

1776-1870-yillar oralig'idagi davr mobaynida klassik g'oyalar taraqqiy etdi. Bir tarafdin, ko'pchilik tomonidan me'yoriy, deb qabul qilingan iqtisodiy g'oyalar, iqtisodiy tizimni hamjihatlik bilan boshqarishning asosiy sharti sifatida qabul qilish davom etsada, iqtisodiy muammolarga bozor javob berishdan ko'ra davlat javobgar bo'lishini yoqlash g'oyasi o'sib borishi tufayli uning munosabati sekin zaiflashib bordi. Boshqa tomondan, turli ta'limotlarga amal qiluvchi klassiklar iqtisodiyot tomonidan qabul qilingan hamjihatlik g'oyalarini rad etishgan va tizimning tashkiliy strukturalarida yirik o'zgarishlar talab qiladigan fundamental yechimlar topishdi.

Keyns ta'limotining asosiy manbasi mana shu kengroq faktorlar, iqtisodiy faoliyat bosqichini belgilovchi kuchlarda edi. Ular iqtisodiyot ishchi kuchi yetarli joydan ko'ra unga ehtiyojmand

nuqtalarda, joylarda boshqaruvni kuchaytiradi, deb hisoblashadi. Iqtisodiyot o'zining resurslarini to'liq foydalanishga qaratib, boshqarishga qodir, deb taxmin qiluvchi klassik iqtisodchilar bu muammoga qiziqishmagan. Zamonaviy makroiqtisodiyot mana shu muammo va taxminlarni qayta ko'rib chiqib boshlaganidan beri va Keyns makroiqtisodiyotdan voz kechganidan boshlab zamonaviy makroiqtisodchilarni ba'zida "yangi klassik iqtisodchilar" deb atashdi.

Klassik iqtisodchilarning iqtisodiyotning rivojlanishiga oid g'oyalari ularni resurslar boshqaruvchisi sifatida narx tizimi va bozorlar haqidagi izlanishlarga olib keldi. Klassiklar bozorlar va narxlarning bir-biriga bog'liqligini va kelib chiqishini iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sirini tushunish maqsadida o'rganishdi, tadqiq qilishdi. Ular daromad taqsimlanishining o'zgarishidagi kuchlar va bir-biriga bog'liq bo'lgan narxlarning o'zgarish sabablari bilan qiziqishdi.

Ular biz hozirda "makroiqtisodiyot deb ataydigan manba bilan bir qatorda merkantilistlar an'anasi ham davom ettirishdi.

Uilyam Petti (1623-1687)

Merkantilistlar nazariy strukturasi zaif bo'lishiga qaramay, ular iqtisod boshqaruvini tushunishga qobiliyatlari borligiga ishonishgan. Bu ilmiy egallagach, ular iqtisodiyot majburiyatlarini sinchiklab o'rganishlarida aniqlangan har qanday nuqson va kamchiliklarni bartaraf etuvchi vositaga tashkiliy tuzilmani o'zgartirish yoki hokimiyatga aralashish uchun ruxsat berish orqali erishiladi, deb hisoblashgan. Merkantilistlar o'zlarini shifokor va bemorlarga qiyoslashni yoqtirishadi: ularda noto'g'ri yuritilgan iqtisod uchun dori-darmon mavjud, bu odatda hukumat aralashuviga olib keladi: Merkantilistlar nazariyasi siyosatchidan bozor uchun chiqargan qarorini o'zgartirishini so'ragan Adam Smit nazariyalaridan keskin farq qiladi. Adam Smit iqtisodiy o'sish sur'atini ko'rsatib berdi, David Rikardo esa kapitalizm ostidagi daromad taqsimotida eng so'nggi o'zgarishlarga qiziqib qoldi.

Angliya, Fransiya, Germaniya kabi Yevropa mamlakatlarida XIX asr boshlaridayoq kapitalistik munosabatlar yetakchilik mavqeyini egallay boshladi. Mashina industriyasi tufayli sanoatning iqtisodiyotdagi o'rni beqiyos oshdi. Biroq mazkur o'zgarishlar tekis va ravon amalga oshirilmayotganligi xam oydinlasha bordi. 30-40 yillarda vuddistlar va chartistlar (Angliya) harakati, 1831-1834 yy. Lion (Fransiya) va 1844y. Sileziya (Germaniya) dagi to'quvchilar qo'zg'olonlari bo'lib o'tdi. Mehnatkash xalqning kapitalizmga nisbatan noroziligi va nafrati ko'payib bordi. Ish vaqtining uzunligi, maoshning kamligi, mulkiy va sinfiy tabaqalashuvning kuchayishi, ishsizlik, iqtisodiy inqirozlar noroziliklarning sabablari edi.

Ayni paytda, mehnatkashlarning qashshoqlashuvi jarayonini kuchayishi bilan bir qatorda nisbiy ortiqcha ishlab chiqarish mavjudligi oddiy holga aylanib qoldi. Mavjud ziddiyat va illatlar yechimi A.Smit, D.Rikardo, Sey, Prudon kabilarning tadqiqotlarida o'tkinchi va nojiddiy holda zamonga moslashtirish nuqtai nazaridan talqin etildi. Xayoliy socialistlar (Sen-Simon, Sharl Furiye va R. Ouen) faoliyatida esa, mavjud tuzum negizlarini (xususiyl mulkchilik, sinfiy tabaqalashuv) o'zgartirmay jamiyatni isloh qilish yo'li bayon etiladi.

Mavjud tadqiqotlar ishchilarning kapitalistik munosabatlarga nafrati bilan bog'liq muammolar yechimini topishda yetarli bo'lmay qoldi. Bu esa kapitalizm tubdan islox qilish sohasidagi yangi tadqiqotlarni yuzaga keltirdi.

K.Marks va F.Engels asarlarida bunday tadqiqot amalga oshiriladi. V.I.Lenin esa Markscha g'oyani kapitalizm rivojining keyingi bosqichiga bog'lab rivojlantiradi.

K.Marks(1818-1883) va F.Engels (1820-1895) iqtisodiy g'oyalarning manbaini "klassik iqtisodiy maktab" vakillari (A.Smit va D.Rikardo)ning asarlari tashkil etadi. Chunki klassik maktab vakillarining tadqiqot predmetini ham qiymatining ham qiymatning mehnat nazariyasi, doimiy va o'zgaruvchan kapital, foyda normasining pasayishi qonuni, mehnat unumdorligi to'g'risidagi qoidalar tashkil etadi. "Kapital" asari K.Marks va F.Engels g'oyalarining batafsil majmui hisoblanadi. Asarning birinchi tomi 1867 yilda nashr etilgan. 11 va 111 tomlari esa (1885 va 1894) keyin nashr ettirilgan.

Ikkala olimning iqtisodiy g'oyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Masalan, "Anti-Dyuring" asarining iqtisodiy qismida Engels kapitalizmning ashaddiy dushmani sifatida tahlil etadi. Ularning fikricha asosan XVI asrdan manufaktura bilan bog'liq boshlangan kapitalizm ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulkchilik va boshboshdoqlik tufayli jamiyatni insonparvarlik va demokratiyadan uzoqlashtiradi. Kapital kategoriyasi ishchiga zolimlik va ishchi kuchiga xukmronlik vositasi ma'nosida talqin qilindi.

Kapitalning organik tuzilishi S(SQU) yoki U(SQU) shaklida ifodalangan. Bunda Ñ-asosiy (doimiy) kapital, U-aylanma (o'zgaruvchan) kapitalni anglatadi. Marks iqtisodiy g'oyalarining asosiy qo'shimcha qiymat nazariyasi tashkil etadi. Bunda S-qo'shimcha qiymat. qo'shimcha qiymatning paydo bo'lishi quyidagicha asoslangan. Kapitalizm ishchi kuchi tovar sifatida sotishga majbur bo'ladi. Bozor ishchi kuchi ma'lum bahoda sotiladi va sotib olinadi.

Marks fikricha yollanma ishchining ishchi kuchiga belgilanadigan baho ish haqqiga teng bo'ladi. Aslida, ishchi kuchi bajargan mehnat natijasida ish haqidan ortiq qiymat yaratiladi. Ishchi kuchi yaratgan qiymat bilan ishchi kuchi bahosi orasidagi farq qo'shimcha qiymatni, ya'ni haq to'lanmagan mehnatni hosil qiladi.

Foyda esa, haq to'lanmagan mehnatning bir qismidan iborat bo'ladi. qo'shimcha qiymat ish soatlarini cho'zish (absolyut) yoki zaruriy ish vaqtini yoki ikki mehnat unumdorligini oshirish (nisbiy hisodga) vujudga kelishi ham bayon etilgan. Marks va Engels g'oyalarida xalq ommasining absolyut va nisbiy qashshoqlashuvi masalasi, bazis va ustqurma, takror ishlab chiqarish xususiyatlari va boshqa iqtisodiy tushunchalar ko'rib chiqilgan. Ularning g'oyalari o'sha davrlardayoq muxoliflar tomonidan (Yu.Volf, V.Leksis, A.Aorisni) qattiq tanqidga uchragan. Marks va Engels g'oyalarining hayotiy emasligi va tajovuzkorligi tasdiqlanganligidan qat'iy nazar, bir qancha olimlar (V.Xeylbroner, L.Turou, M.Blaug) tomonidan o'rganib hozirgi davrda ham dolzarbli e'tirof etilmoqda.

V.I.Ulyanov (Lenin) (1870-1924) ning iqtisodiyot sohasidagi tadqiqotlarini ikki qismga: kapitalizm va imperializm iqtisodiyotning taqdiri to'g'risidagi hamda sosialistik iqtisodiyotning taqdiri to'g'risidagi g'oyalarga ajratib ko'rsatish mumkin. "Rossiyada kapitalizmning taraqqiyoti" (1899), "Imperializm kapitalizmning yuqori boqichi" (1916) asarlarida bozor munosabatlari va kapitalizmning rivojlanish xususiyatlari bayon etilgan. Imperializmning iqtisodiy belgilariga quyidagicha ta'rif berilgan. 1. Ishlab chiqarish va kapitalning konsentrsiyalashuvi, monopoliyalar vujudga kelishi. 2.Bank kapitali va sanoat kapitali qo'shilib moliya oligarxiyasi paydo bo'lishi. 3.Chetga tovar emas, kapital chiqarishning ahamiyati ortishi. 4.Xalqaro monopolistik ittifoqlar tuzilishi. 5.Yer yuzining yirik kapitalistik davlatlar tomonidan bo'lib olinishi.

Imperializmning uch xususiyat (monopolistik kapitalizm, tekinox'r yoki chirib borayotgan kapitalizm va o'lib borayotgan kapitalizm)ga alohida urg'u berilgan. Umuman Lenin insoniyat taraqqiyotida imperializm va kapitalizmni o'tkinchi iqtisodiy tizim deb isbotlashga uringan. Leninning kapitalizmdan sosializmga o'tishga oid iqtisodiy g'oyalari "Sovet hokimiyatining navbatdagi vazifalari" (1918), "Kommunizmga bolalarcha so'llik kasali" (1919) kitoblarida berilgan. Iqtisodiy vazifalarni hal etishda proletariat diktaturasiga tayanish kerakligi qayd etilgan. O'tish davri uchun ko'p ukladlilik xosligi (patrialxal xo'jalik, mayda tovar ishlab chiqarish,davlat kapitalizmi va sosializm), ulardan ayrimlari mayda tovar ishlab chiqarish kapitalistik va sosialistik (ko'pchilik kapitalistik) mamlakatlar uchun zaruriy hisoblanadi.

Sosialistik iqtisodiyot yaratish vazifalariga quyidagilar kiritilgan: mahsulotni ishlab chiqarish va taqsimlash ustidan umumxalq hisob-kitobi va nazoratini o'rganish, mehnat unumdorligini oshirish, sosializm manfaatlari uchun chet el kapitaliga yo'l berish va ulardan foydalanish, burjuaziya mutaxassislarini ishga jalb etish, kredit-pul, moliyaviy, mukofot, mehnatga ishbay haq to'lash tamoyillarini keng qo'llash, shahar va qishloq o'rtasidagi tovar almashuvini yo'lga qo'yish.

Mulkni umumlashtirishda avval eng muhim sohalar (moliya, bank, og'ir sanoat, temir yo'l transporti, tashqi savdo) qo'lga olinishi, sharoit yetilishi borasidagi qolgan tarmoqlarni egallash zarurligi uqtirilgan.

Lenin "Oziq-ovqat solig'i to'g'risida (yangi siyosatning ahamiyatlari va uning sharoitlari)" (1921) risolasi va boshqa ko'pgina maqolalarda Rossiyadagi fuqarolar urushidan so'ng yangi iqtisodiyotga o'tishning mohiyati va xususiyatlarini yoritib berdi. Yangi iqtisodiy siyosatning eng muhim tomonlari, bu xo'jalik hisobiga o'tish, tovar-pul munosabatlarini rivojlantirish, ayrim korxona va tarmoqlarda, savdoda xususiy kapitalizmga yo'l berish, chet el kapitaliga yo'l berish.

"Oziq-ovqat razvertkasi"ning yagona soliq bilan almashtirilishi dehqonlar psixologiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Lenin o'z g'oyasini jiddiy va uzoq muddatga mo'ljallagan siyosat deb baxoladi.

Markscha iqtisodiy g'oyalardagi tub mezonlar tarix sinovida o'zini oqlamadi mavjud socialistik iqtisodiyot (126 davlat) tajribasida ko'rish mumkin. Tub mezon deyilganda, albatta xususiy mulkchilik munosabatlari ko'zda tutiladi. Mazkur olimlarning g'oyalarida barcha ziddiyatlarning asosi, illatning sababchisi xususiy mulkchilik deb hisoblab kelingan. U insoniyat taraqqiyotining, jamiyat rivojining bosh to'g'onog'i sifatida tushuntirilgan. Rivojlangan mamlakatlarning taraqqiyoti bu fikrning xatoligini ko'rsatdi. Kapitalizmning muqarrar halokati to'g'risidagi bashorat ham ro'yogba chiqmadi.

Shu sababli sobiq SSSR, socialistik deb atalgan mamlakatlar iqtisodiyotga inqirozga uchradi, bozor iqtisodiyotiga o'tish zaruratga aylandi.

Kapitalistik iqtisodiy tizim o'z muammolarini hal etishda mavjud imkoniyatlardan kengroq foydalanib olish qobiliyatiga egaligi tarix tajribasida ayon bo'ldi. Albatta, erkin tadbirkorlik iqtisodiyoti uzoq vaqt davom etgan rivojlanish jarayonini bosib o'tgan. Bu jarayonda feodal munosabatlariga qarshi qonli kurash, ish kuchi mehnatidan foydalanishning og'ir usullari, ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar va mustamlakachilik siyosati kabi vositalar ham o'rin olgan. Katta tajribaga ega bo'lgan mulkdorlar ilmiy texnika progressida unumli foydalandi, ishlab chiqarishni o'stirdi; jamiyatdagi barcha tabaqalarning moddiy turmush darajasini oshirishga erishdi, ijtimoiy masalalarga e'tibor berdi.

Sosialistik iqtisodiyot deb ataluvchi tizimda umumhalk (90-95%) mulkini joriy qilishga qaramay, barcha ishlab chiqarish vositalari davlatga ixtiyoriga o'tdi. Bozor iqtisodiyoti o'rniga markazlashgan va rejalashtirilgan ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyot vujudga keltirildi. Ijtimoiy adolat g'oyasi ijtimoiy tekilikni keltirib chiqardi. Moddiy manfaatdorlik va rag'batlantirish omillariga e'tibor berilmadi, chunki har «kimdan qobiliyatiga yarasha, har kimga mehnatiga yarasha» shiori amalda ijro etilmadi.

Shaxsning manfaatdorligi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning moddiy omili soyasi qolib ketdi, ya'ni shaxs manfaatdorligini faollashtiruvchi sharoitlarga yetarlicha imkon berilmadi. Mehnat shaxs istiqbolidan huzur-halovat va ijobiy faoliyat manbai bo'la olmadi. Xususiy mulkchilik yo'qotilsada, ijtimoiy mulkchilik shaxsga ilhomlashtiruvchi kuch baxsh etmadi.

Rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda buning aksi bo'ldi. Masalan, Yaponiyalik yirik tadbirkorlardan biri S. Idemisu o'zining "Agar K. Marks yaponiyada tug'ilganda" degan kitobida: bunday holni ko'rgan Marks haqiqiy tadbirkor bo'lgan bo'lar edi. Chunki bu yerda sinfiy ziddiyatlar o'rnini mehnat va kapitalning uyg'unligidagi gurkirashi egallagan" - deb aytgan.

Oqibatda Markscha iqtisodiy g'oyalar tarix sinovida o'zini himoya qila olmadi.

XIX asrning o'rtalarida marksizm iqtisodiy ta'limoti vujudga keldi. Bu ta'limot bo'yicha kapitalizmning o'z davri uchun avvalgi formasiyalarga nisbatan ustunligi ijobiy tomonlari ko'rsatib berildi. qiymatning mehnat nazariyasi asosida ishchilarning ishlab chiqarish vositasidan mahrum qilinishi (yoki kapitalistlar tomonidan egallanishi) natijasida kapitalistlar qo'shimcha qiymat olish yo'li bilan doimo boyib borishar, ishchilarning "ekspluatasiya qilinishi va qashshoqlashib borishi" qonuni ochildi.

XIX asrning oxiri XX asr boshida kapitalizmning monopoliyalashgan davrida leninizm ta'limoti yuzaga keldi, unda marksizm g'oyasi to'ldirildi va rivojlantirildi. Unga ko'ra, kapitalizmning yemirilishi va proletar inqilobi nisbatan past rivojlangan, imperializm zanjirlari bo'sh bo'lgan ayrim mamlakatlarda ham ro'y berishi mumkinligi ko'rsatildi. Bu bashorat XX asr boshida qisman Rossiya, Mongoliya, II Jahon urushidan keyin bir qancha Yevropa, Osiyo va Amerika mamlakatlarida oqlandi. 70 yildan ortiq davom etgan "sosialistik jamiyat qurish" tajribasi esa o'zini to'la oqlamadi.

Kalit so'zlar: Marksning jamiyat rivoji munosabati; qo'shimcha qiymat nazariyasi; asosiy va aylanma kapital; kapitalning organik tuzilishi; aholining absolyut va nisbiy qashshoqlashuvi; Monopolistik kapitalizm; "xarbiy kommunizm"; Yangi iqtisodiy siyosat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. , O'zbekiston, 1998.
2. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T., Fan, 1997 (11-bob, 254-274-betlar).
3. Blaug M. Ekonomicheskoye misli v retrospektive. M. Delo LTD. 1994.
4. Razzoqov A. va boshqa, Iqtisodiy ta'limotlar tarixi, T., 1997; Mayburd Ye. I., Vvedeniye v istoriyu ekonomicheskoy misli, M., 1996; Yadgarov Ya. S, Istoriya ekonomicheskix ucheniy, M., 1999.
5. Sir William Petty, The Economic Writings, 2 vols., ed. C. H. Hill (London: Cambridge University Press, 1899), I, 244-b.